

Валентин Вандишев

Сакральне і природничо-наукове в Палеях («Палея Толковая» Коломенська і Палея Крехівська)

Valentyn Vandysh**Sacral, natural and scientific in Paleja («Paleja Tolkovaya» from Kolomna and Paleja from Krekhiv)**

Content and stylistic features of liturgical Paleja that were used in religious activities during the 14-18 centuries are considered. To illustrate the texts of Paleja from Kolomna and Krekhiv are used. A great contribution of Ivan Franko to the analysis and the publication of the last one, and his experience in processing of apocryphal literature are shown.

Keywords: apocryphal texts, Paleja, Greek texts.

Розглянуто змістовні і стилістичні особливості богослужбених Палей, які використовувались у релігійній діяльності впродовж 14–18 ст. Для унаочнення використано тексти Палей Коломенської і Крехівської. Показано великий внесок Івана Франка до аналізу і видання останньої, а також його досвід опрацювання апокрифічної літератури.

Ключові слова: апокрифічні тексти, Палей, грецькі тексти.

Історію розвитку вітчизняної культури неможливо уявити цілісно і змістовно поза цілого ряду літературних пам'яток старовини, серед яких поважне місце займають тексти біляцерковні, апокрифічні. Серед таких і численні Палей. Можливо сьогодні ці тексти не часто звертають на себе увагу, але як елементи історичної спадщини вони залишаються актуальними.

Значний вклад у дослідження походження і сутності Палей внесли М. О. Максимович, О. І. Соболевський, А. М. Попов, В. О. Істрін, В. М. Перетц, І. І. Срезневський, П. П. Чубинський, М. С. Тихонравов, І. Я. Франко та інші¹.

На Русі певним заміником Біблії стали Палей. Під назвою Палея у Середні віки у Візантії та на Сході в слов'ян розуміли Святе Писання Старого Завіту. Найбільш відповідає змісту Біблії «Палея тлумачна», у якій популярне викладення старозавітної історії доповнено апокрифами. Вважають, що Палею повністю з грецької мови було перекладено, скоріше, у Болгарії не пізніше XI–XII ст., звідки вона і потрапила у руську писемність. Найбільш вірогідно, що сам грецький оригінал було складено у X ст. у Візантії. Толкова Палея направлена, насамперед, проти юдеїв, які заперечували істинність Ісуса Христа як Месії. На Русі Палея має компілятивний характер, включаючи у свій зміст різні твори: «Лествіцу» Іоанна Лествичника, «Втаємничення Авраама», «Заповіти 12 патріархів» та ін. Таким чином саме Палея давала доступні первинні знання стосовно Бога, Священної історії, руху небесних тіл, Сонця і Місяця тощо.

Головна особливість формування вітчизняної релігійно-філософської культури, як зазначають дослідники, полягала в тому, що перекладена література в Давній Русі IX–X ст. мала більше значення, ніж оригінальна, бо була багатшою змістом. Чому так трапилось, відповіді ґрунтовної ми не маємо, але відомо, що цей масив перекладів поширювався далі на північ Русі. А в XIV–XV ст. відзначають новий сплеск перекладацької роботи. Якраз тоді літературне багатство Московської Русі було оновлене хвилею нових південнослов'янських перекладів з грецької мови. Саме грецькі тексти послуговували зразками для вітчизняної літератури. Відтак, О. І. Соболевський пише: «Что бы мы ни взяли из области народного поэтического творчества, верования, легенды, сказки, песни, духовные стихи, – во всём мы заметим следы влияния именно перводной литературы»².

Значна за обсягом кількість перекладів суттєво вплинула на весь наш духовний устрій. Вона ж і призвела до появи талановитих вітчизняних мислителів, які глибоко розуміли зміст стародавньої релігійно-філософської літератури і намагалися донести його до широких верств віруючих, спираючись на наявні в них вітчизняні духовні багатства. Ця праця призвела і до розвитку власне вітчизняної філософської думки, оскільки певні суб'єктивні релігійно-філософські упередження відливались у більш-менш послідовні філософські концепції.

Досить поширеним серед маси українських православних віруючих ще з середини XIV ст. було Євангеліє Фоми³, яке прийшло до нас в сербських та болгарських перекладах з грецької мови. Чим далі, тим більше вітчизняні переклади цих текстів поширювались аж до XVIII ст., вбираючи в себе українізми: «маєш», «нехай», «мовлять», «слухайте» і таке інше. В українських текстах Євангелія Фоми розповідається про чудеса, які творив син Божий Ісус Христос ще з раннього дитинства. Тим самим Євангеліє Фоми свідчило швидше про Ісуса як про чудотворця, що обмежувало сприйняття образу Равві як мислителя і носія Істини.

Значний вплив на вітчизняну культуру мала нетривала, але суттєва епопея з «жидовствующими», діяльність яких активно розгорталась з 1460-х р. і до початку 1500-х р. Відомий з історії Феодор – новохрещений єврей, близько 1465 р. зробив за наказом митрополита Філіпа I переклад Псалтиря. Але переклад було зроблено з одного з рукописних примірників єврейської богослужбової молитовної книги «Махазор», яка була явно непридатною для християнського віросповідання, але набула в цьому випадку поширення в християнському середовищі. Дослідники, тим часом, вважають мову Феодора близькою до східно-малоруської, що поширена північніше Києва⁴. Не менш важливе й показове і те, що активний ідеолог «жидовствующих» Схарія прийшов в 1470 р. разом з литовським князем в Новгород саме з Києва.

Велика культурологічна та краєзнавча робота, яку започаткував Іван Франко наприкінці XIX ст., і сьогодні залишається актуальною. Він зазначав, що вже з XVI ст. історична доля була неприхильною до пам'яток нашого письменства, і навіть «все найкраще, що в ньому було, не мало щастя до друку»⁵.

Значну увагу Іван Франко приділив дослідженню історії і сутності релігійної свідомості. Він вважав, що релігія – суспільно-історичне явище. У греків спочатку була релігія природи. Потім вони ввели у свій культ ряд богів і напівбогів. В своїй праці «*Лукіан і його епоха*» Франко зазначив: «Грецька міфологія була найбільш поетичним, прекрасним і досконалим співом молодого людського духу». На його думку, релігія тісно кореспондувала з культурою, із звичаями і національним характером народів.

Відомо, що стосунки І. Я. Франка з офіційною церквою були досить напруженими. Тим більше показово і значимою виступає велика робота, яку він здійснив, щоби зберегти для нас хоча б друківану копію Крехівської Палей, час написання якої Франко відносить до XVI, а можливо і до XV ст., і яка довгий час перебувала у бібліотеці Крехівського Василіанського монастиря. Нині, після довгих часів лихоліття, сліди цієї Палей загубились. Поки що відшукати їх не вдалося.

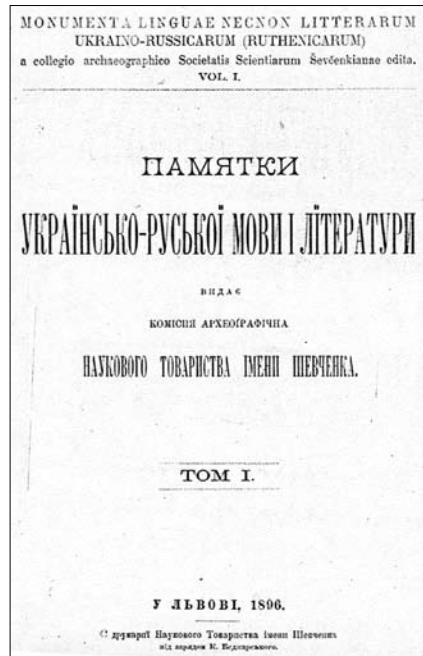

Рис. 1. Видання апокрифічної і легендарної літератури 1896 р.

Вже на початку 1890-х р. Франко започаткував серію видань «*Пам'ятки українсько-руської мови і літератури*». У цій серії вийшли пам'ятки апокрифічної і легендарної літератури (рис. 1). Це була поширена на терені України релігійна література XV–XVIII ст., яка за своїм змістом не відповідала духу офіційної релігії, вже починаючи з XVI ст., а тим паче у XIX ст. Іван Франко хотів дати читачеві оригінальні тексти апокрифів старозавітних, апокрифів новозавітних, апокрифів есхатологічних, тексти вірувань, ворожби, заклинань тощо. Саме цією роботою він хотів показати, якою була система християнських вірувань у минулі часи, показати, що існує коло окультної релігійної літератури.

Апокрифи – книги таємні, вони були у стародавні часи доступними лише для посвячених у всі тайни культу Орфея чи Гермеса Трисмегіста. Іван Франко зазначав, що поширення апокрифів було спричинене існуючою потребою у такому знанні. Особливо багато таємних книг мала могутня секта Гностиків. Стара християнська церква III–IV ст. терпимо відносилася до апокрифів, не були канонізовані ніякі церковні твори. Наприкінці IV ст. був уже започаткований процес складання списків заборонених для вживання у церкві книжок. З того часу зміст поняття *книжки апокрифічні* набув нового значення, значення книжок, заборонених для вживання в середовищі християнської церкви.

Слід зазначити, що з якихсь мотивів Іван Франко не включив до числа наведених ним фрагментів тексту Палей Крехівської її початковий розділ, так званий «Шестоднев», авторство якого приписують Івану Екзарху болгарському. А втім «Шестоднев» – важливий фрагмент Палей, оскільки тут йдеться про низку дуже важливих природничо-наукових спостережень, аналоги яких присутні в текстах поширених тоді «Астрологій».

Є в тексті Палей багато висловлювань і зауважень, які свідчать про високий рівень філософсько-богословської культури її укладача (укладачів). Незважаючи на те, що Палей змістовно виступає ніби трансляцією Старого Завіту, її писали люди, які добре знали Євангелія. Більш того, вони знали і апокрифічні Євангелія, які були заборонені церквою. Наприклад, як слід тлумачити вислів з Палей: «Хто зійде на небо, тільки зійшовши вниз з небес»? Це явне свідчення знайомства автора з філософією гностицизму, або з євангеліями від Фоми чи Філіппа.

Для унаочнення змісту Палей Тлумачної з Коломни, приведу самий початок цього тексту мовою оригіналу⁶.

«Бог прежде всех веков, ни начала не имеет, ни конца. Потому что Бог силён. Первыми сотворил ангелов своих. Духи и служители как огонь пылающий. Таким образом и блаженный Давид писал в 103-м псалме. И десять же чинов сотворил. Первые – ангелы, второй чин – архангелы, третий чин – начала, четвёртый – власти, пятый – силы, шестой – престолы, седьмой – господствия,

восьмой – херувимы многочисленны, девятый чин – серафимы шестокрылые, десятый же чин в демоны превратил. Над всеми же этими чинами поставил Господь Бог старейшин и воевод и начальников чином. Ангелам же посему определено по естеству их разуметь силу слова и без произносимых речей. И подают друг другу весь глас помышлением.

Так же преблагий милостивый Бог помыслил сотворить иного мира земного. Так что великий Моисей начинает глаголить свою речь: В начале сотворил Бог небо и землю. Вопрошаю же я тебя, о жидовине. Почему Моисей об ангелах не начал писать. Но пропустил скоро единым словом множество внешних сил. Но о небе и о земле начинает. И подобает посему нам и то ведать, когда Иаков обитал в земле Египетской. И тут приумножившийся народ израильский к многобожеству египетскому привык. Одни считают, что от них {из себя} небо и землю боги творят. Иные же {считают, что боги творят} ветры. Иные же – облака. Другие же Солнцу и Луне честь воздают. Иные же день, а другие и ночь чтут, или же мрак и мглу. Другие же – прах. Иные же – источники и реки. Благовествуют другие же огню, а то перед ним и трепещут. Всё же то безумием и пустомыслием обожествлено {теми, кто} от истинного Бога уклоняется и под прелестью пребывает. Такого рода и блаженный Моисей. Оставив высшее всё и торопливо соглашаясь записывают. Да оставляют себе главным безбожие египетское. Так полные дары египетских прельщений имеют. Того рода именно послан к ним Моисей. И в писании сказано от Авраама до исхода Моисеева лет 430. От исхода же до Давида лет 640. Давид также, движимый Святым Духом, возвышенно начинает глаголати в 32-м псаломе. Словом Господним небеса утверждаются. И в дыхании уст Его вся сила их. Видишь ты, жидовине, как тебе указывает божественный Давид. Слово Божие и есть Сын. Видишь же какую природу имеет Дух (ПАЛЕЯ ТОЛКОВАЯ по списку сделанному в г. Коломне в 1406 г. Месяца мая в 9-й на 10-й день в память святого великомученика Патрикя)

Таким чином, після ознайомлення з текстами Палей стає зрозуміло, що вона давала початкові знання про ряд природних явищ, про взаємозв'язок того, що відбувається на землі, з тим, що відбувається на небі. Автори Палей намагалися поєднати зміст Біблійних текстів з реальними природними явищами, ніби доводячи можливість цілком практичного їх застосування. Зрозуміло, що такого роду тексти офіційній церкві заважали в її віросповідній діяльності, а тому й були відсторонені від уживання. Нині ж вони мають швидше культурно-історичне значення, але відомі лише обмеженому колу фахівців, що, на нашу думку, потребує зміни ставлення до Палей. Науковий доробок нашого видатного мислителя І. Я. Франка саме про це і засвідчує.

МАВРА МДВАДЪ НАНОСИ
 ФАДОНДЕ МЕ ПРДАМЪ БИ И
 НЫНЪ УА ДА ДИТА ВЪЗЪВЪ
 СТИТЕ КОМДОУА ДОКЪ ВОИ
 МЪ ИВЪЗЪЛЕНТЕСА ДЪЛО
 МЪ ИСЛОВОМЪ И ДЪСЪЛЪ О
 ВСЕМА ДША СКОПИ АЩЕКТО
 СЪГРЪШНТЬ КЪ ТЕБЪ ТО ПР
 ТЕСА ДЪ И ДОННО СЪБЕ П
 ДНЪ МОНА ВЪСТНЪ И И ПО
 ТО ДЪ МЕ ДННАТЪ ВЪ ИЪЗЪ
 ГЛЪ И КАЖЕ НЕ СЛЪШНТЬ
 ВЪ СВАРЪ УЮ И НИИ ТА И ПЪ
 ВАШЕЯ И АЩЕ ВЪЗНЕСЕ ТСА
 ВРАГЪ ТВОИ НЕ ЗАВНДНЪ Д
 И НЕ МЕ ВСА КИ И ПЛОТНЪ
 ДА ДТНЪ СЪТЪ ГЪ МЕ ДЪА ЛЪ
 ПИ И СЕНТЪ ДА ДЪШН ДЪ Д
 ЕА ПЪ ТРЕ БНА И УЛЪ КЛА
 И АЩЕКТО ОЗЛАШЕ ГА И ТЪ
 НЕ ЗАВНДНЪ ДЪ СКОМЪ СЪ
 И НОВСЕ МЪ БЛА ВА ДНЪ И
 ТЕТЪ НА УЕВЪ СЪ ДЪ О СЪ
 СЪТЪ БЛА ГЛЪ ДННА ВЪ ЧО
 ВЪ ДЪ ТЕ МОНЕ СЪА ДО ДЪ ВА
 ШН ДЪ ДА ПЪ УТЪ И ПЪ ДЪ
 И СЕВЪ ГИ И А КЪ ОУТЪ ТЪ ПЪ
 СТИ И ТЪ БЛА ДЪ ГЪ СЪ ПЪ КЪ

РАЦУ МЪ ДЪ ИМО НА КО ПУ ПИ
 ОСТ ПАТЬ УА ДЪ ВАША О НЪ
 ГО ВСТА МЪ ЛУКА ВЪ СТИ И И
 ВРАСТА ЕННИ БУДУТЬ ПРДЪ
 ГА ДЪ И СЕРЕКЪ ПРДА СЪТЪ ДШ
 ГЪ И И ПО ГРЕ БОША И ВТО И ТЕ
 ПЕЩЕРЪ И БЪ ВЪ СЪ ДЪ ЛЪ ГА
 ДОВЪ РЪ КЪ ИЕ СЕ ВЪ ГИ ДЪ П
 СНЪ ВЪ СЪЛ ПИ НЪ ПЕРВЫИ

НА ПИСАНИИ ЗАВЪТА А СРОКА
 ОЗЛО БЪ И ОДО БРОЦА ЛЪ И ПО
 СЛУША И ТЕ РЕ УА ДЪ А СКОМЪ
 ОЦА ВЪ ШЕГО БУ СЕ ТЕ МЕСЪТЪ И
 ВО ПРДЪ ГЛА ПО КЛА ТЪ ВА ДЪ
 ДВА ПЪТИ И ТЕ МЕСЪТЪ ДА ДЪ
 ГЪ СНА ДЪ УЛУ КЪ И КЪ ВЪ МЪ
 СИ И БЪ ДЪ ЛЪ И БЪ ПРАВА
 ТО ГО ДЪ А И СЕ ДЪ БО МЕСЪТЪ ПР
 ТНЪ И О ДРЪ ГЪ ДРЪ ГЪ ДЪ СЪ
 ПСТА ДЪ ВЪ ВЪ ПЕРСЪ УЪ НА ШИ
 ДЪ РА СЪ ДЪ И ПЪ И НА СЪ АЩЕ
 ОЩЕ УЛЪ КЪ ВЪ БО ЛЪ БИ ПИ
 КЛО МПЪ И КЪ СЪЛЪ СКОМЪ ТЪ
 АЩЕ ПА ДЕТЪ БЪ ГРЪ СЪ А КЪ
 УЛЪ КЪ ИЛИ НЕ ВДЪ ТЪ И ПЪ
 УТО ТО И ПА КЪ СКОРО ВЪ СЪ
 НЕ ТЪ И ПО КА И ПЪ И ПЪ ГОРА
 ОЧЕ СТИТЬ ВА КА ГРЪ ДЪ ПЪ ГЕ

- ¹ Див.: Апокріфи і легенди з українських рукописів. Т. 1. Апокріфи старозавітні. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Ів. Франко. – Львів, 1896; Палея Толковая по списку сделанному в г. Коломне в 1406 г. / Труд учеников Н. С. Тихонравова. – М.: Типография О. Гербека, 1892; Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Л.: Издательство АН СССР, 1928. – 234 с.; Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. – С.-Пб.: Типография Императорской Академии Наук, 1903. – 462 с. та ін.
- ² Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков.
- ³ Див.: Адрианова В. Евангелие Фомы в старинной украинской литературе. – С.-Пб.: Типография Императорской Академии Наук, 1909. – 47 с.
- ⁴ Псалтырь жидовствующих в переводе Феодора еврея. – Москва: Синодальная типография, 1907. – 72 с. + 4 с. табл.
- ⁵ Апокріфи і легенди з українських рукописів. Т.1. Апокріфи старозавітні. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Ів. Франко. – Львів, 1896. – 394 с.
- ⁶ Палея Толковая по списку сделанному в г. Коломне в 1406 г. – С. 1-2.